Микола Жарких

Чого варті синодики
як історичне джерело

Київ, 29 липня – 14 серпня 2018 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою
www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/SourceValueSynodikons.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.
В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/Essays/SourceValueSynodikons.html

Shortened english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/Essays/SourceValueSynodikons.html

Дана версія документа згенерована 23 вересня 2018 р.

Зміст

Історіографія....4
Бібліографічний напрям....4
Критичний напрям....5
Ентузіастичний напрям....7
Історично-літературний напрям....11
Досвід читання синодиків....11
Історична і поточна частини....12
Хронологія....15
Глибина історичної пам’яті....17
Географія....18
Переробка давніх синодиків....21
Синодик і літопис....22
Соціологія....25
Поширені помилки....27
У синодиках не може бути вигаданих імен....27
У синодиках не можуть повторятись ті самі імена....28
Записи синодиків велись у хронологічному порядку....28
Синодики містять інформацію з дуже давніх часів....29
Записи синодиків велись у порядку генеалогічного старшинства, або Синодики – важливе генеалогічне джерело....30
Синодики містять унікальну генеалогічну інформацію....31
Синодики подають точну генеалогічну інформацію....32
Синодики точно відображають склад записаних родів, або У синодиках не може бути авторських реконструкцій складу родів....33
У синодиках обов’язково записані батьки ініціаторів записів....33
У синодиках записували тільки померлих....34
У синодиках записували тільки православних....34
За запис до синодика обов’язково робились внески на монастир, або Ведення синодиків було джерелом прибутків монастиря....35
«Перелік князя Костянтина»....36
Висновки....37

Синодики – переліки померлих осіб, які призначені для читання (поминання) в церкві або монастирі. Їх називають також пом’яниками. Як і всі тексти, написані в давнину, вони можуть нести певну історичну інформацію.

Спробуємо в загальних рисах окреслити – чого можна сподіватись історикам від синодиків і на що не варто розраховувати.

Історіографія

Як дивились на синодики історики, що писали до 2018 року?

Попереджаю одразу – я не збирають давати тут ані повної бібліографії публікацій синодиків та досліджень про них, ані вичерпного аналізу кожного положення кожного автора. Я буду розглядати тільки найважливіші, на мою думку, праці і намагатимусь виявити найпоширеніші погляди.

Першу помітну публікацію синодиків зробив **Микола Новіков**, який надрукував два синодики Успенського собору Московського Кремля – найдавніший, приблизно середини 16 ст. – 1600 р., та пізніший, доведений до 1684 р. [Древняя российская вивлиофика (1-е изд.), Спб., 1775 г., ч. 8, с. 1 – 125; Древняя российская вивлиофика (2-е изд.), М., 1788 г., ч. 6, с. 420 – 506]. Ніяких своїх міркувань він не подав і навіть помилково датував обидва синодики 1684 роком. (Зауважу в дужках, що історики часто забувають про пріоритетну публікацію 1775 р. і воліють називати «першою» публікацію 1788 року.)

Бібліографічний напрям

В томах «Опыта русской историографии» **Володимира Іконникова**згадки про синодики розкидані по різних місцях. Так, пару сторінок присвячено пізнім (16 – 18 ст.) великоруським синодикам [*Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К.: 1908 г., т. 2, кн. 2, с. 1483 – 1486]:

> Синодики продовжували вестись до пізнішого часу, і здається давніші були точніші та кращі за пізніші, нерідко перероблені, доповнені вставними іменами і цілковито переплутані [с. 1483 – 1484].

Там продано й деякі бібліографічні вказівки – надзвичайно скупі, бо спеціальних робіт не було зовсім, а тільки принагідні зауваження. Додаткова бібліографія подана на с. 1235 – 1237.

Ще пару сторінок [с. 1541 – 1543] присвячено українським та білоруським синодикам:

> Вони мають значення для місцевої історії та генеалогії. В них нерідко згадуються місцеві події, посади, котрі займали відомі особи, прізвища записаних осіб, місця походження, напади татар, хвороби, які спричинили смерть, винагороди на поминання [с. 1541].

Перераховано відомі на той час синодики.

В 1911 р. був надрукований том «Истории русской церкви» **Євгена Голубінського**, де містився параграф, присвячений синодикам [*Голубинский Е. Е.* История русской церкви. – М.: 1911 г., т. 2, часть 2, с. 573 – 582]. Він поділив усі синодики на три групи в залежності від їх богослужбової ролі (коли і як їх слід було

читати). Він навів посилання на рукописи та вибрав з переглянутих рукописів вказівки на їх богослужбову роль. Надрукував також витяг зі статуту (бл. 1579 р.) Волоколамського монастиря, де йшлося про порядок ведення синодиків [с. 577 – 582]. Ніяких загальних міркувань Голубінський не подав.

Цілих пів-сторінки займає параграф «Синодики або пом'яники» в «Огляді української історіографії» **Дмитра Дорошенка** [*Дорошенко Д. І.*Огляд української історіографії. – Прага: вид.Укр.ун-ту, 1923 р.; цитую за перевиданням: К.: 1996 р., с. 15 – 16]. Там умістилась бібліографія – 4 публікації текстів українських синодиків, «в яких можна знайти джерело й матеріал історичних відомостей» – от і вся «оцінка».

Всі зазначені праці по відношенню до синодиків – це бібліографії, не більше.

Критичний напрям

Трохи ширші міркування про значення синодиків висловив **Степан Голубев** у передмові до видання Печерського синодика:

> Не дивлячись на значну кількість збережених до нашого часу пом'яників, наші дослідники при своїх історичних пошуках майже зовсім не звертаються до писемних пам'яток такого роду, очевидно вважаючи їх матеріалом, мало приданим для себе. Такий погляд на пом'яники як історичний матеріал має слушність, ми тут зустрічаємо майже самі голі імена, і хоча вони часто віднесені до тих чи інших фамілій, але простежити за ними генеалогію цих фамілій – **справа інколи цілком неможлива**, і в будь-якому випадку вимагає прискіпливої роботи, великих історичних знань і **надзвичайно ретельної критики** [Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) / *Голубев С.* – Чтения в историческом обществе Нестора летописца, 1891 г., т. 6, приложение,предисловие, с. 5; тут і дал виділення в цитатах – мої. М. Ж.].

Далі він навів приклади цінних історичних записів із синодиків і свою обережну реабілітацію джерельного значення синодиків завершив так:

> Якщо прийняти до уваги, що деякі з подібних заміток, що зустрічаються у пом'яниках, являють подекуди єдине джерело, звідки дізнаємось про той чи інший історичний факт, – то не можна не визнати, що думка про крайню бідність цього роду писемних пам'яток в плані матеріалу історичного повинна прийматись з певними обмеженнями [с. 7].

Таке ставлення до синодиків можна назвати критичним підходом.

В роки торжества історичного матеріалізму робота з видання і дослідження синодиків повністю припинилась, оскільки не відповідала настановам панівної марксистської ідеології, а подати синодики як пам'ятки «класової боротьби християнізованих трудящих мас проти церковних феодалів» ніхто не здогадався.

Маленьким винятком є книга **Степана Веселовського** (1875 – 1952), написана ще у 1930-40-х роках, а опублікована значно пізніше:

> Записи [в синодиках] велись по мірі подачі вкладів, по родах, тобто по групах осіб, як накопичувався матеріал. Від уживання синодик приходив у ветхість, і тоді при переписування виконувалась робота упорядкування і приведення в порядок і систему нагромадженого матеріалу. Вона полягала в тому, що особи, записані по різних вкладах у різний час, групувались за родами. Це порушувало хронологію та приводило до частих помилок, до **помилкового об'єднання в роди або роз'єднання**.
>
> До того приєднувалися помилки писарів, і таким чином, **первісний матеріал знецінювався**. Більшість синодиків, що дійшли до нас – це результат неодноразових переробок і переписування перших записів, котрі до нас не дійшли. **Значно знецінює синодики**як історичне джерело й та обставина, що записи велися дуже по-різному, в одних випадках осіб записували у порядку висхідному, в других у низхідному, вмішували бічні лінії, родичів жінок і т. п. Тому дані синодиків, узяті самі по собі, в більшості випадків **зовсім непридатні**.
>
> Але в поєднанні з родовідними матеріалами, у випадку, коли відоме родовідне дерево, вони є **дуже цінним поповненням** і корективом для родовідного матеріалу як **джерело вельми вірогідне**, оскільки нікому не було сенсу фальсифікувати його, наприклад, записувати до поминання не існувавших осіб і т. п.
>
> В цілому синодики є надзвичайно важким з токи зору дослідження, але **цінним джерелом**, котре вимагає **великої обережності і гострої критики** [*Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – М.: 1969 г., с. 26 – 27].

Здається, автор витратив певний час на дослідження конкретних синодиків, але результати їх не опублікував (немає таких статей і в опублікованій частині його наукової спадщини). Тому його важливі застереження, не підкріплені фактичним матеріалом, «зависли в повітрі» й не були належно поціновані. Здається, я перший, досліджуючи пару Печерський синодик – Введенський синодик, дав конкретні приклади псування раннього тексту в пізніх копіях (докладніше говоритиму далі).

В наш час представницею критичного підходу виступила **Оксана Прокоп'юк**:

> Вміщені в Поменнику поминальні записи репрезентують важливу й різнобічну історичну інформацію, однак до останнього часу це джерело не отримало достатньої уваги й оцінки науковців, не знайшло свого місця в фундаментальних працях з джерелознавства та текстології, мало використовується сучасними дослідниками, а отже, його потенційні можливості залишаються майже не рокритими […]

> Загалом, історичний матеріал Поменника спирається на достовірні джерела (зацікавлення в правдивості історичної інформації було подвійним, як з боку вкладника, з подання якого здійснювалась молитва за конкретних осіб, так і ченця-вписувача, якому за сумлінність під час виконання послушання передбачались небесні блага). З іншого боку, перенесені з давніших Поменників поминальні записи переважно не датувалися, тож поступово відбувалося їхнє «хронологічне нашарування» […]
>
> Поменник – багате і різнопланове історичне джерело […] Перспективне, на наш погляд, використання поминальної інформації в галузі **історичної демографії, антропоніміки та соціальної історії** […]
>
> Вивчення подібної інформації є справою непростою і неодмінно потребує зворотного **розшарування тексту на різночасові пласти**та **вкрай обережної ідентифікації імен** історичних персонажів. Чимало помилок, яких припускалися дослідники при роботі з поминальними записами, зумовлені саме **недостатньо критичним підходом** до цього складного джерела, прагненням підігнати досить-таки нечітку поминальну інформацію під вже готові історичні схеми [*Прокоп'юк О.* Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика. – В кн: «Поменник Софії Київської», К., 2004 р., с. 5, 15, 18, 19].

Процитована вступна стаття містить також цінній огляд історіографії і бібліографічні вказівки.

Ентузіастичний напрям

Зовсім інший підхід, який можна назвати ентузіастичним, висловив свого часу (1892 р.) **Рафаїл Зотов**:

> Існує однак одне **дорогоцінне** джерело, так званий Любецький синодик, з невідомими до цього часу даними, котрі **проливають нове світло** на історію Південної Русі, головним чином Сіверської землі [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г., с. 2].

Оскільки книга Р. Зотова, переповнена, як я переконався, фантазіями та довільними припущеннями, перетворилась у пізніших авторів на якусь скрижаль, котра упала безпосередньо з неба і містить абсолютну істину, варто придивитись до тих принципів, якими він керувався у своїх побудовах:

> У складанні Синодика або у порядку запису князів у ньому видно **систему**, котра полягає в наступному:
>
> – Взагалі князі записані за низхідними колінами від Рюрика; більш давні князі записані раніша за пізніших князів.

– Покоління князів у статтях Синодика йдуть одне за одним у низхідному порядку, піднімаючись вгору і спускаючись вниз на одне, або **не більше як на два покоління**.

– В синодику записані, можна сказати, всі великі князі чернігівські з потомства Святослава Ярославича.

– З інших князів, котрі володіли Черніговом, якщо Синодик і пропускає деяких, то ці пропущені князі або сумнівні, або якщо й володіли Черніговом, то дуже короткий час і не по праву, а з порушенням родового старшинства.

– Чернігівські князі переважній частині записані в Синодику у тому саме порядку, в якому вони князювали один за одним.

– Синодик **не повторює** одного і того ж князя двічі або більше; однакові імена, які нерідко зустрічаються, відносяться до різних князів, а не до тих же самих […] **Повторень у Синодику не повинно бути** по суті, характеру й меті цієї церковної книги.

– Згадки в Синодику деяких князів-Рюриковичів не з нащадків Святослава Ярославича можне бути пояснено тим, що вони були у спорідненні з чернігівськими Ольговичами за своїми матерями або жінками.

– Синодик складений особою, **близько знайомою з історією своєї області і генеалогією** своїх князів Ольговичів.

– Ця **дорогоцінна** історична пам’ятка складена цілком у дусі того часу, до якого відносяться згадані в ньому чернігівські князі, нащадки Святослава Ярославича. Укладач Синодика, знаючи факти, незгідні з поняттями і уявленнями того часу про право наслідування князівських столів, не прийняв їх до уваги і тому не умістив у Синодику тих осіб, котрі, на його думку, і звісно на погляд і думку його сучасників, **не мали права бути уміщеними у синодику чернігівських князів**. [*Зотов Р. В.*, с. 174 – 182].

Отак виглядає ця «Біблія для віруючих і невіруючих» дослідників нашого середньовіччя.

В наш час такого ентузіастичного погляду дотримується **Леонтій Войтович**:

Синодики велися у всіх престижних монастирях, некрополі яких часто служили усипальницями певних родин. На поминання душі вносилися вклади, а до монастирського синодика записувалися й інші померлі родичі. Так як призначення пом’яників було надзвичайно важливим (йшлося про спасіння душі померлого родича), то помилки у записах могли бути зробленими тільки при переписуванні і носять випадковий характер. Жодної свідомої фальсифікації тут не могло бути.

Спостереження за князівськими іменами, внесеними у різні пом’яники, дозволяють помітити наступні закономірності:

1. Практично в усіх пом'яниках належність до княжої родини виділяється особливим зазначенням титулу.

2. Наявність у числі родини нетитулованих осіб слід відносити до числа дітей тих князівен і княгинь, які виходили заміж за нетитулованих вельмож, а також до цих самих вельмож. Останні в окремих випадках титулуються як «пан» чи «пані».

3. Немає сумніву, що в число тої чи іншої родини у пом'яниках записані різні родичі: свати, зяті і невістки, пасинки, а також діти, які померли немовлятами чи у ранньому віці. Так, у Дерманському пом'янику записано аж 131 князів Острозьких, 169 князів Луцьких, 112 князів Слуцьких, 66 князів Соломирецьких і 246 князів Гольшанських. Подібне зустрічаємо і у Києво-Печерському чи Супральському пом'яниках.

4. Хронологія, принаймні там, де княжі родини окремо не виділені, **не дотримується**. Так у Києво-Печерському пом'янику серед великих князів Скиргайло-Іван Ольгердович, який правив у Києві в 1395-1396 рр., записаний попереду Володимира Ольгердовича, який займав київський престол у 1362-1393 рр. та Ольгимонта-Михайла Гольшанського, який вірогідно перебував на київському княжінні бл. 1324 – до 1331 рр. Подібне можна помітити і в записах Любецького пом'яника та інших пам'яток.

5. У більшості пом'яників **присутні повтори**, які свідчать про поступове складання цих пам'яток. Так у Києво-Печерському пом'янику двічі записані князі Острозькі і князі Крошенські та Трубецькі. Схоже, що так само двічі Острозькі записані і у Супральському пом'янику.

6. Окрім того, імена окремих князів, записаних до одної родини, зустрічаються у складі іншої родини, з якою той чи інший князь був пов'язаний через дружину. […]

Підводячи короткий підсумок нашої перевірки дослідження Р.Зотова, можна стверджувати, що Любецький пом'яник є **унікальним і надзвичайно цінним джерелом**, яке дає **багато достовірної інформації** стосовно князів і їх родин. Більшість князів, записаних у пом'янику, відомі з інших джерел, що підвищує довіру до пам'ятки. Значна частина гіпотез і припущень Р.Зотова **вірогідні та актуальні** і зараз. [*Войтович Л.* Князівські династії східної Європи. – Льв. : 2000 р., розділ 1.7 «Пом'яники як джерела з генеалогії княжих родин»].

У багатьох позиціях думка Войтовича протилежна до думки Зотова, але спільним є ентузіазм.

Не менш ентузіастично виглядють слова **Сергія Конева** (1958 – 2008):

Російська історія подарувала нам **чудову** історичну пам'ятку, котра до цього часу не отримала достатньої оцінки та уваги в науці, практично не використаного сучасними дослідниками – синодик. Поминальні записи, які знаходяться у

синодиках, є **важливим історичним джерелом**, а в ряді випадків – унікальним. Для відновлення генеалогії удільних князів, бояр, купців і навіть селян 13 – 15 ст. значення синодика **важко переоцінити**. […] Синодик – джерело особливе, зрозуміти його текст можна тільки маючі дуже глибокі знання в генеалогії, і маючи уявлення про його історію і розвиток.

Стародавність традиції поминальних записів підтверджується записами знаменитого Любецького синодика 11 – 13 ст. – настільки унікальними, що дає можливість віднести їх саме до зазначених століть, хоча сам синодик дійшов до нас у списку 17 ст. [*Конев С. В.*Синодикология. Часть 1: Классификация источников. – Историческая генеалогия (Екатеринбург), 1993 г., т. 1, с. 7 – 8].

Безспірною заслугою Конева є постановка питання про редакції синодиків (саме поминальних переліків) і початок складання деяких стемм текстів.

Чи існує «синодикологія» як окрема наука? Маю щодо цього поважні сумніви. Застосування до нового об'єкту дослідження – синодиків – прийомів джерелознавства та текстології, на мій погляд, не має в собі нічого особливого у порівнянні, скажімо, з дослідженнями літописів чи родовідних книг.

Інша справа, що по мірі нагромадження спеціальних публікації по темі виникає потреба якось окреслити їх одним – двома словами, і в такій ролі – як групуючої назви – «синодикологія» може придатись, нарівні із «шевченкознавством» та «франкознавством».

На думку сучасного чернігівського дослідника **Станіслава Келембета**:

Відомі нам пом'яники-синодики, що містять імена давньоруських князів та інших представників знаті, є важливим різновидом історичних джерел, особливо у галузі історично-генеалогічних досліджень. Їхня цінність, порівняно з деякими іншими джерелами, зростає ще й тому, що через винятково важливе для середньовічної людини призначення – поминання душ померлих, – **жодних свідомих вигадок чи авторських «реконструкцій» тут міститися не могло**.

Хоча зрозуміло, що дана специфіка зовсім не гарантує відсутності у пом'яниках чисто механічних, несвідомих помилок, що виникли в процесі неодноразового переписування та редагування їхніх текстів. […]

Незважаючи на дуже пізнє походження Любецького синодика, для історії Давньої Русі він є **надзвичайно важливим джерелом**, значення якого, без перебільшення, було важко переоцінити аж до недавньої публікації Введенсько-Печерського пом'яника. […]

Процес формування тексту князівських пом'янників, безперечно, був досить складним та багатоетапним. Вірогідніше за все, спочатку імена померлих князів та їхніх дружин вносилися до пом'янника відразу після їхньої смерті, а при

черговому переписуванні тексту вони редагувались та групувались у більш-менш логічному порядку. […]

Тексти синодиків, постійно знаходячись у практичному використанні, регулярно переписувались і доповнювалися новими іменами, причому кожен черговий редактор міг вносити зміни у послідовність записів. Вірогідно, саме тому інколи можна зустріти випадки, коли поряд поминаються князі, час життя яких розділяло навіть кілька поколінь. […]

Для періоду XI – XII ст. цінність пом'янників полягає лише в тому, що вони повідомляють хрестильні та чернечі імена князів, невідомі з літописів (де вони фігурують переважно під «князівськими» іменами ще язичницького походження), а також імена їхніх дружин. […]

Не буде ніяким перебільшенням констатувати, що для середини XIII – середини XIV ст. саме ці пам'ятки є нашим **основним джерелом** з історії Чернігівської землі. Зокрема, лише вони повідомляють імена великих князів Чернігівських, а також багатьох удільних князів, включаючи й володарів тих уділів, навіть про саме існування яких у татарську добу жодних інших свідчень не збереглося [*Келембет С.* Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело. – Сіверянський літопис, 2016 р., № 6, с. 19, 23, 29 – 31].

Як бачимо, попри зроблені застереження, С. К. не має сумнівів у вірогідності синодиків для найдавнішого часу.

Історично-літературний напрям

Ще одним напрямком студій над синодиками є вивчення їх передмов як історико-літературних пам'яток. Тут варто назвати стару книгу **Євгена Петухова** [*Петухов Е. В.* Очерки из литературной истории Синодика. — Спб.: Общество любителей древней письменности, 1895 г. – 406 с.] та нову обширну працю **Ірини Дергачової** [*Дергачева И. В.*Древнерусский Синодик: исследования и тексты. – М.: «Кругъ», 2011 г. – 404 с.]. Цей аспект досліджень лежить поза сферою моїх інтересів.

Досвід читання синодиків

Огляд історіографії приводить нас до висновку: в оцінці синодиків як історичного джерела можна окреслити два напрямки. Ентузіасти наголошують на цінності унікальної інформації, котра (на їх погляд) міститься в синодиках, і охоче будують на цій основі історичні реконструкції. Представники критичного напрямку наголошують на складності вивчення синодиків і закликають до гострої критики їх текстів та обережності у використанні їх даних.

Який же з напрямків має слушність? Правильна відповідь, як ви, мої любі, мабуть уже здогадалися – жоден не має слушності. І причина в тому, що синодики

(поминальні переліки імен) вважають цілісними джерелами, котрі виникли кожен у певний момент.

В подальшому викладі я буду спиратись на свій досвід вивчення українських синодиків:

– Печерського синодика (ПС, написаного в 1483 – 1530 рр., опублікованого в 1891 р., моя монографія 2017 р.);

– Введенського синодика (ВС, написаного в 1654 – 1691 рр., опублікованого у 2007 р., моя монографія 2018 р.);

– Любецького синодика (ЛС, написаного в 1754 – 1787 рр., опублікованого в 1892 р., мої статті 2015 р. «Любецький синодик» та «Список князів із Любецького синодика»).

Мені здається, що цей цикл робіт є більшим за обсягом і ширшим за охопленням матеріалу з усього, що написано про синодики до нашого часу. Отже, для кожного з наступних тверджень можна знайти приклади в цих роботах, я буду наводити тільки найбільш яскраві.

Історична і поточна частини

Перш за все, кожен синодик ділиться на дві частини – історичну і поточну. Історична частина пишеться за одним заходом на початку роботи над синодиком (можна думати, упродовж кількох місяців, не більше). Поточна частина пишеться далі по мірі надходження нових поминальних записів.

Поділ настільки очевидний, що можна тільки дивуватись – чому ніхто з попередніх дослідників його не запровадив.

Зазначені частини у відомих мені випадках ніяк не виділені в рукописах, але з точки зору змісту виділяються вони дуже просто і об’єктивно.

Історична частина завжди упорядкована по чинах суспільної ієрархії – від вищих до нижчих. Можна виділити два принципи такого упорядкування: священнолюбіє та царелюбіє. Священнолюбіє ми бачимо в ПС та ВС – там чини церковної ієрархії поставлені перед чинами світської влади. Царелюбіє ми бачимо в ЛС, де чини світської влади записані перед церковними чинами. Уже із цього можна зробити висновок, що після запровадження синодального правління і остаточного перетворення православної церкви на державний департамент самі представники духовенства почали дивитись на себе як на людей підлішого гатунку.

Отже, історична частина закінчується, а поточна починається там, де після записів бондаря чи ковбасника ми бачимо запис князя чи генерала. Записуючи представників простолюду, писар синодика ніколи не міг знати, що надійде запис представника вищого суспільного прошарку, тому в поточній частині представники усіх станів суспільства перемішані.

Можна побачити слабкі спроби запобігти такому перемішуванню. На початку синодиків, в історичній частині, писарі залишали порожні місця для майбутнього дописування осіб відповідного стану. Але ці порожнини майже ніколи не використовувалися. У ВС можна побачити дописки в розділах чернігівських і переяславських єпископів, а також московських царів. В ПС залишено місце для майбутніх печерських архімандритів, і не видно, щоб воно заповнювалось. В ЛС залишено місце для правителів, але там немає записів ані імператриці Єлизавети, ані імператора Петра 3-го, котрі померли під час активного наповнення ЛС. Так само у ВС ми не бачимо поповнення переліку митрополитів – там не додано навіть Гедеона (Святополка-Четвертинського), котрий помер у 1690 р., тобто коли наповнення ВС ще тривало. Тим більше немає пізніших митрополитів.

Джерельна вартість цих частин є кардинально різною. Записи поточних частин дійшли до нас в оригіналі, і все, що сказано дослідниками про джерельну вартість синодиків, можна уповні прикласти до цих записів.

Натомість із джерельної вартістю історичних частин синодиків далеко не все так гладко…

Розділи та блоки

Хитромудра система поділи синодиків на статті (присвячені окремим особам), а статей – на клаузули, запропонована С. в. коневим, не придатна для українських синодиків через те, що майже ніде слів, що стосуються однієї особи, не вистачає на «статтю».

Натомість велику користь приносить поділ синодиків на розділи та блоки, і мені дивно, чому його запровадив тільки я, а не хтось із моїх попередників.

Розділ – це частина поминального переліку, котра в рукописі має виділення, відбивку від попереднього тексту. Це найчастіше – заголовок, але відбивка може бути зроблена за допомогою інтервалу, кіноварного першого слова в новому рядку чи ще якось. Головне тут – об’єктивний характер поділу на розділи, не залежний від бажань і припущень дослідника. (У більшості наукових дисциплін об’єктивний характер матеріалу, з яким має справу дослідник, не потребує спеціального підкреслення, але в гуманітаристиці це не так.)

Блок – це частина розділу, котра охоплює групу імен, у чомусь між собою подібних. Тут можуть бути як об’єктивно виділені блоки, так і блоки, до певної міри суб’єктивні.

Найпростіші і цілком очевидні, об’єктивні блоки пов’язані з князями. Писарі синодиків уважно ставились до князівських титулів, тому коли після заголовку «Рід князя такого-то» йдуть кілька князівських імен, можна не сумніватись, що тут записані представники даного роду. Оце й є перший блок даного розділу.

Але далі дуже части йдуть нетитуловані імена, нічим не відділені від князівського блоку. Згідно нашого правила, їх не можна вважати окремим розділом. Такі нетитуловані імена утворюють другий блок розділу.

Але далі в цьому ж розділі можна нерідко побачити ще князівські імена. Це буде третій блок, і так далі.

Подекуди блоки можна виділити на підставі приписок на полі, в яких пояснюється, що за особа записана. Інколи блоки утворюють кілька імен ченців / черниць, до титулів яких писарі також були уважними. Привертають увагу і викликають бажання виділити в окремий блок серії із одних тільки чоловічих або одних тільки жіночих імен, або серію імен чоловік + жінка.

Яку ж користь для народного господарства дає такий поділ? Як не дивно, дуже велику.

Простодушні дослідники синодиків ніколи не звертали уваги на те, розділи, виділені окремими заголовками (типово «Рід / поминання такого-то») не є обов'язковими елементами тексту. Дуже часто писарі не робили ніяких позначок при переході від одного поминального запису до наступного, і так утворювались розділи у 500 і більше імен (особливо в ПС). Ясно, що всі ці особи не могли бути між собою родичами, що ми тут маємо багато поминальних записів (блоків), тільки не завжди можемо їх розділити.

Типовий запис одного роду містить 8 – 10 імен, досить часто – менше (аж до одного імені), і досить рідко – більше. На цій підставі у розділі з 500 імен можна добачати близько 50 окремих поминальних записів, написаних підряд, без спеціальних виділень.

Але коли ми маємо об'єктивні блоки (найкраще – князівські), ми можемо сміливо говорити, що заголовок розділу стосується тільки першого блоку князівських імен – того, що йде безпосередньо після заголовку. Інші князівські блоки в цьому розділі не стосуються роду, названого в заголовку. Нерозуміння цієї ситуації неодмінно веде до помилок в інтерпретації імен (Особливо цим грішить стаття Є. Вітте [*де Витте Е.И.* Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1910 – 1914 гг., т. 21 – 24, приложение. – 144 с.])

Чергування блоків князівських і нетитулованих імен спонукало дослідників висувати складні й неймовірні теорії:

1, нетитуловані імена стосуються родин тих князівен, котрі вийшли заміж за нетитулованих осіб. Ця теорія ніколи не була підкріплена переконливим прикладом, хоча б одним (на 30 з гаком тисяч імен у досліджених синодиках).

2, нетитуловані імена відносяться до слуг чи клієнтів князівської родини, позначеної в заголовку розділу. Така теорія має «підкріплення» у роботах Н. М.

Яковенко («Українська шляхта» та ін.), в яких кожному князівському роду наказано мати численну клієнтелу. Не заперечуючи можливості існування відносин патрон – клієнт, хочу зауважити, що з конкретним матеріалом, котрий підтверджував би існування такої системи, досить сутужно, частково через ефемерний, невловимий характер таких відносин, котру переважно не залишають по собі ніяких документальних слідів. Із синодиків, наскільки я знаю, нічого переконливого для цієї теорії видобути не вдалося.

Із запровадженням поділу на блоки ми можемо, нарешті, слідувати бритві Оккама і відмовитись від таких теорій, котрі нічого не пояснюють, а тільки ускладнюють розуміння тексту синодиків.

Поділ на блоки найкраще пасує до поточної частини синодиків, хоча подекуди його можна прикласти і до історичної частини.

Хронологія

Хронологія поточної частини синодиків може бути визначене без особливих ускладнень, і мені цілком незрозуміло, чому вона становить непоборну проблему для дослідників. Наприклад, той факт, що Любецький синодик почав писатись у 1754 році, був установлений мною в 2015 році, а за 150 років попередніх «студій» ніхто на це не звернув уваги.

Для встановлення хронології ми можемо спиратись на прямі абсолютні дати, вписані у текст, а там, де їх немає – на дати діяльності тих історичних осіб, котрих вдається ототожнити. В цьому другому підході немає нічого нового – так встановлюються дати будь-яких записів, котрі не мають прямих дат, а містять переліки осіб (наприклад, родовідні переліки).

Кількість прямих дат зростає при переході від ранніх синодиків до пізніх. Чим пізніше писалась поточна частина, тим більше в ній абсолютних дат. Є вони і в найранішому Печерському синодику, тільки їх інтерпретували неправильно (в роботах, які передували моїй монографії).

Перше, на що варто звернути увагу при дослідженні хронології синодиків – ц встановлення граничних дат поточної частини: коли вона почала писатись і коли перестала (коли синодик перестав поповнюватись). Тут треба зважати на те, що досить часто синодики мають пізніші приписки. Наприклад, у Печерський синодик вписано Данила Нечая, загиблого в 1651 р., але немає жодної особи від 1540-х років до середини 17 ст. Тому ця пізня приписка не може визначати кінцеву граничну дату ПС.

Другий момент – слід розрізняти дату складання поминального запису і дату його внесення у синодик. В поточній частині ми можемо сподіватись побачити перехід від

раніших до пізніших дат тільки щодо моменту внесення в синодик, а ніяк не щодо моменту складання запису.

Ясно, що час складання не може бути пізнішим за час вписування, а от ранішим може бути, і практично буває. Наприклад, в Печерський синодик вписано (орієнтовно в 1497 – 1498 рр.) рід пана Семена Сколкова на підставі документу, складеного в 1398 р., тобто маємо «відскок» на 100 років назад. Подібна ситуація із родом князя Василя Острозького, записаним орієнтовно в 1486 році, тоді як за складом осіб запис не переходить середини 15 ст. і складений, мабуть, десь близько того часу.

Ще виразніші приклади таких «відскоків» дає Введенський синодик. Запис роду Федора Ділієвського складено в 1651 році, а вписано в синодик у 1683 році (обидві дати – прямі!).

Випадки таких «відскоків» треба виявляти і аналізувати окремо, щоб не заплутатись у хронології.

Незначні відхилення у хронології (на 1 – 2 роки) не змінюють загальну картину. Я думаю, ці порушення зумовлені тим, що деякі записи вписувались не прямо до синодика, а спочатку писались на окремих аркушах, котрі пізніше додавались у книгу, і при цьому можна було переплутати послідовність нагромаджених на рік чи два аркушів. В той же час із тексту синодика не завжди ясно, що позначає пряма дата – дату смерті ключової особи, дату складання поминального запису чи дату його внесення до синодика. Звідси й виникають означені коливання.

Маємо всі підстави вважати, що розділи та блоки поточної частини вписувались послідовно, один за одним, по мірі надходження. Звідси випливає можливість вирахувати інтерполяційні дати для тих розділів, котрі не мають прямих дат. Це робиться наступним чином.

Ми маємо дві певні граничні дати в тексті й підраховуємо загальне число осіб, вписаних між цими датами. Поділивши це число на інтервал між граничними датами, ми одержуємо середню швидкість наповнення синодика (середнє число осіб, вписаних за рік). Далі ми припускаємо, що ця середня швидкість була постійною в розглядуваний час, і проставляємо новий рік після кожної групи розділів, у яких записано стільки осіб, скільки було в середньому за рік.

Перевага такого методу полягає в його об’єктивному характері: тут немає ніяких припущень, котрі треба приймати на віру, окрім цілком ясного припущення про постійну швидкість наповнення.

Вся ця премудрість зветься лінійною інтерполяцією, і її вивчають у середній школі (принаймні учать розв’язувати пропорції – а це та сама лінійна інтерполяція, тільки без уживання такої назви). І знову мені не зрозуміло, чому ніхто з дослідників не зробив цього маленького відкриття раніше. Можливо, тому, що всі вони мали вищу освіту, а

не мали середньої (позабували те, чому їх учили в середніх школах, як нібито непридатне для практичного вжитку. А виявляється – дещо придатне).

Отже, з використанням інтерполяції ми можемо вирахувати орієнтовну дату вписування для будь-якого запису будь-якого синодика. Безумовно, вони приблизні, і на це треба зважати, але на мою думку краще мати хоча б приблизні об'єктивні дати, ніж не мати ніяких. Мій досвід показує, що відхилення інтерпольованих дат від орієнтовних дат, визначених з історичних імен, не перевищує кількох років. Це, безумовно, відкриває нові можливості використання синодиків.

Глибина історичної пам'яті

Ще один момент, пов'язаний із хронологією – **глибина історичної пам'яті** в синодиках. Щоб її визначити, треба для кожного розділу, де записані історичні особи, визначити початкову дату історичних відомостей про найдавнішу особу і кінцеву дату таких відомостей для найпізнішої особи. Різниця цих дат і дасть нам глибину історичної пам'яті.

Як не дивно, ніхто з дослідників синодиків цим показником не цікавився, і тільки я перший почав його вираховувати. До моїх праць дослідники керувались апріорним загальним уявленням, що синодики місять дані з невідь-якої давнини.

Досвід вивчення глибини пам'яті повністю спростовує це уявлення. Глибина пам'яті як для історичної, так і для поточної частин синодиків характеризується числом **25 років**, тобто одним поколінням. Діти пам'ятали про своїх батьків і вписували їх – і все. Ніякої неймовірної глибини тут і близько немає.

Тут треба пояснити, що значить «характеризується числом». Для кожного розділу, з яким ми працюємо, глибина пам'яті – одне конкретне число. Для різних розділів вона різна, і ми можемо говорити, що ми маємо вибірку значень – вибірку з повної множини значень (цієї останньої ми ніколи не маємо). Далі ми вважаємо глибину пам'яті випадковою величиною і на підставі вибірки будуємо її розподіл.

Цей розподіл можна описати за допомогою різних числових характеристик, або статистик (нагадаю, в математичній статистиці *статистикою* називають будь-яку величину, котра визначається за вибіркою). Наприклад, мінімальне і максимальне значення а також їх різниця (розмах вибірки) – все це *статистики*.

Для нашої ситуації, коли обсяг вибірки досить малий, а розмах – великий, найбільш показовою статистикою є медіана розподілу. Медіана ділить усю вибірку так, що 50 % значень є меншими за неї, а 50 % – більшими. На відміну від середнього арифметичного значення, котре вживається найчастіше, медіана практично не чутлива до розмаху вибірки.

В нашому конкретному випадку глибина пам'яті коливається між 0 років (коли у розділі є тільки одна історична особа, і перша звістка про неї є одночасно й

останньою) до (приблизно) 125 років (тільки для родів правителів, слід зауважити). Так от, приблизне значення оцієї максимальної глибини не впливає на медіану. замість 125 років ми можемо думати про 100, чи 120, чи 130 років – все одно це тільки один відлік, і він все одно лежить вище за медіану.

А від цього розподілу яка користь для народного господарства?

Як не дивно, помітна. Перш за все, коли ми маємо справу із записом невідомого з документів роду, ми маємо **об'єктивну підставу** твердити: з імовірністю 50 % тут записані найближчі родичі (брати / сестри / батьки), які померли в останні 25 років перед моментом складання запису.

Розумієте нюанс? Не «мені здається», а «функція розподілу показує». Тобто гуманітаристика потроху поступається місце науці (об'єктивним твердженням, не залежним від особи дослідника та його (дослідника) / її (особи) уподобань).

Якщо 50 % здається занадто малою імовірністю, можна вирахувати значення глибини пам'яті, в яку вкладається 75 % або стільки, скільки треба для конкретної задачі (в математичній статистиці це зветься перцентіль). Такі розрахунки кожен бажаючий може зробити самостійно.

Далі, ми можемо упевнено (на підставі **об'єктивних даних**) відкинути уявлення про нібито притаманну синодикам велетенську глибину пам'яті, котра сягає мало не початків християнства на Русі. Насправді нічого подібного в синодиках бути не може. Кожного разу, коли ми бачимо глибину історичної пам'яті, яка перевищує 75 років (три покоління), ми маємо справу з використанням письмових джерел, а не з усною пам'яттю поколінь.

Географія

Наступний момент, якому ніхто з дослідників ніколи не приділяв уваги – це географічні назви у синодиках. (Географія, як казав класичний персонаж, наука не шляхетна – візник довезе куди треба…)

А між тим збирання цих назв, їх ототожнення та картографування – дуже цікава робота, з якої ми довідуємось про **сферу впливу** монастиря, в якому писався синодик. Ось для прикладу – дві сфери впливу:

Картосхема географічних назв Печерського синодика

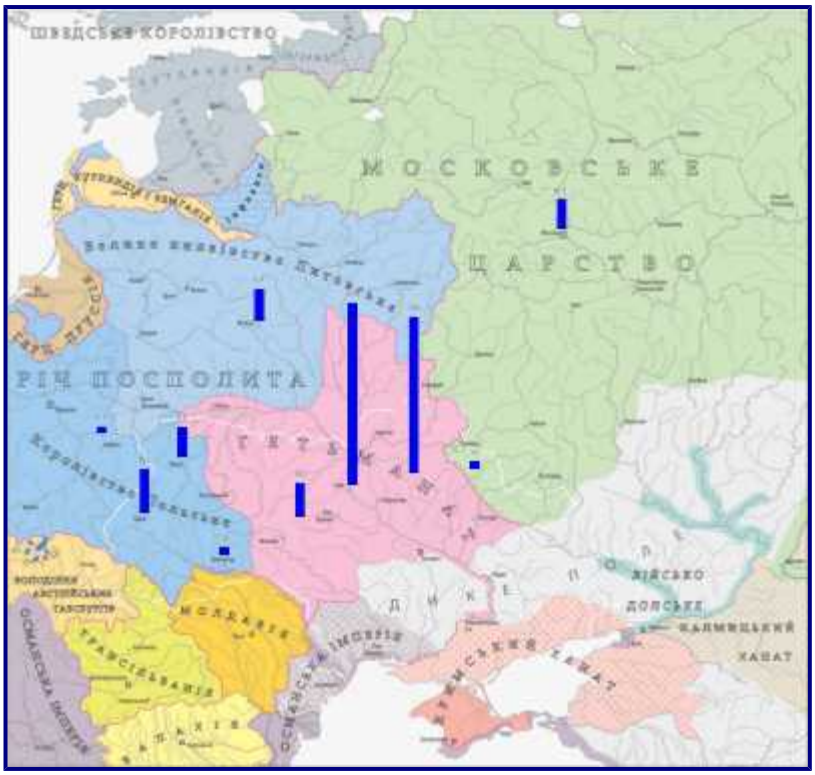

Картосхема розподілу назв поточної частини Введенського синодика за історичними регіонами

Якщо на рубежі 15 – 16 ст. зоною впливу Києво-Печерського монастиря була Волинь, сучасна Білорусія та сучасна Росія, то в 2 пол. 17 ст. переважає територія Гетьманщини, до якої долучається Галичина (при падінні ролі Волині, Білорусії та Росії).

А звідси природно випливає висновок, що Введенський синодик відбив певний етап формування соборної української нації з центром у Києві.

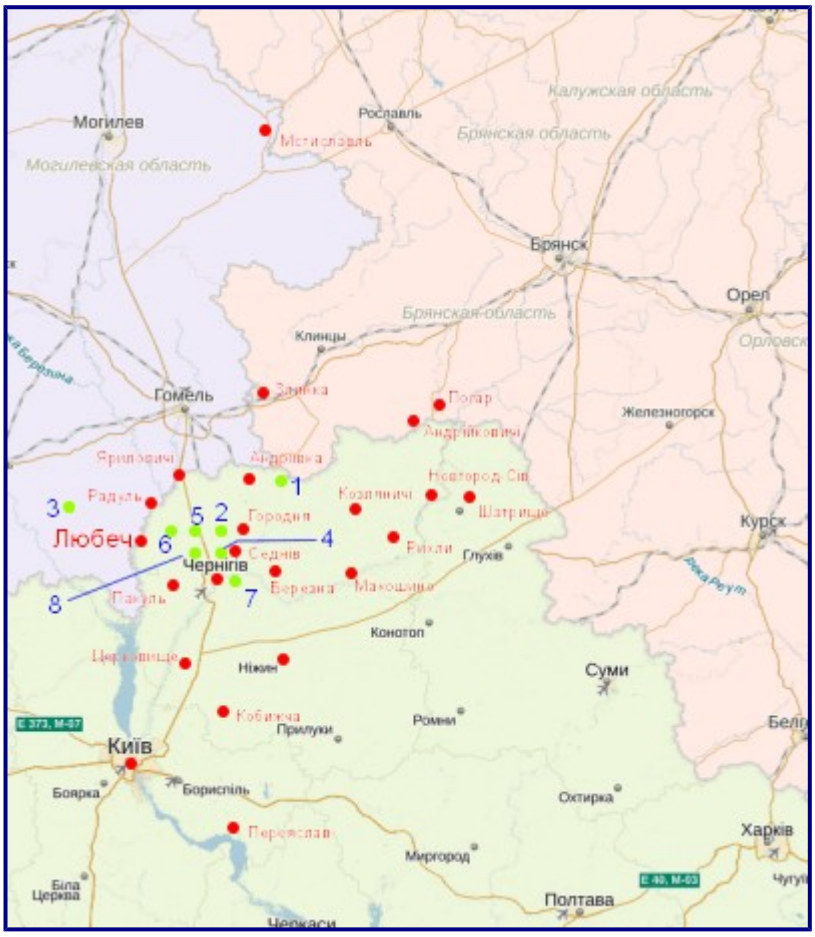

Картосхема Любецького синодика 1 пол. 18 ст.

Зовсім інакшу картину показує Любецький синодик, географічні назви якого зосереджені в межах Чернігівської єпархії. Це – синодик місцевого значення, люди, які жили далі від Чернігова, не мали наміру робити там свої записи. По мірі вивчення інших синодиків «сакральна географія» України, поділ її території на зони влаиву певних релігійних центрів ставатиме яснішою.

Отже, на підставі визначення зон впливу синодики можна поділити на дві групи: соборницькі, або загальнодержавні, в яких представлено записи з усіх (більшості) частин держави, та місцеві.

Також географія синодиків дає деяке уявлення про заселення тих або інших регіонів і може бути корисною для історичної демографії (поруч із нечисленними, але цікавими звістками ВС про народження людей в одному місці, а проживання на момент запису в іншому, що свідчить про міграції).

В деяких випадках записи синодиків (відносно надійно датовані) виступають першими згадками про той чи інший населений пункт, що також корисно для краєзнавства.

Можливості географії на цьому не вичерпуються. Так, подекуди у ВС ми бачимо невеликі серії послідовних записів з одного населеного пункту. Це може свідчити про прибуття до Києва одразу цілої групи паломників, тобто про організацію паломництва. Можна спробувати простежити закономірності у записах з одного місця, розділених у часі, що мало би говорити про традиційні зв'язки певного населеного пункту з Києвом (наприклад, записи стародубського пономаря Андрія у ПС).

Переробка давніх синодиків

Зовсім інакша картина постає в історичній частині! Це – своєрідна «історія, представлена в іменах». Для її укладання писар синодика мав використати **джерела**, написані в попередні часи (нерідко – в такі часи, про які він не мав ніякого поняття), з яких він мав зробити **компіляцію**.

На цьому місці треба наголосити значення історичних частин синодиків як **пам'яток історіографії**, пам'яток історичної думки свого часу (з усіх дослідників про це писав один тільки Олексій Кузьмук у передмові до видання ВС).

Головне завдання тут полягає у визначенні джерел, з яких робилась компіляція, та прийомів їх переробки у компілятора.

З усіх дослідників синодиків один тільки С. Веселовський приділив увагу цьому питання, але він подав тільки висновки, не підкріплені конкретними прикладами.

Після моїх студій ситуація змінилась: у парі Печерський синодик – Введенський синодик ми маємо джерело і список з нього, котрий зазнав сильної переробки. Що ж тепер можемо сказати про методи компіляції?

1, писар ВС уважно ставився до ПС, розумів його велике значення і поклав його в основу своєї роботи.

2, писар ВС не мав наміру переносити до ВС усі записи зі свого джерела – він їх фільтрував.

3, при фільтрації увага приділялась світським особам вищих суспільних рангів (князям та панам).

4, при переписуванні князівських родів писар ВС відкидав княгинь та князівен згаданих у ПС.

5, при переписуванні князівських родів писар ВС об'єднував (подекуди невдало) записи одного князівського роду, розкидані по ПС, в одному місці.

6, найгірше для джерельного значення синодика – при переписуванні князівських родів писар ВС підшивав під один заголовок «Рід князя такого-то» всі імена князів, котрі зустрічаються в наступних блоках і наступних розділах, аж поки він не зустрічав

у тексті ПС наступного заголовку «Рід князя такого-то». Таким чином, під один дах потрапляли князі зовсім різних родів, що повністю знецінює такі «князівські розділи».

Тепер ми починаємо розуміти, у який спосіб утворились довжелезні переліки на 130 князів Острозьких чи 246 князів Гольшанських, коли насправді їх і трьох десятків не було в одному році. Все це – результат довільної (з нашої точки зору) перекомпоновки давніших синодиків, можливо, навіть неодноразової.

Але ми мусимо розуміти: писар синодика вважав, що робить усе правильно. Він складав поминальний перелік, а не генеалогічний довідник.

7, писар ВС зосередив усі князівські роди в одному місці, пропускаючи при цьому не-князівські роди.

8, так само після князів він, зробивши другий прохід по тексту ПС, зосередив панські роди, пропускаючи тих, хто у ПС не названий «панами».

9, при цьому писар ВС пожалував у «пани» деякі роди, котрі в ПС не мали такого визначення.

10, розділи, означені у ПС «Рід пана такого-то», мають часто кілька десятків, а то і сотень імен, і писар ВС не мав ніякого поняття, де тут закінчуються справжні «пани» і де починаються інші особи (так само як і ми цього не знаємо). Тому він прийняв раціональне рішення – переписувати з кожного такого розділу перші 8 – 10 імен, вважаючи саме їх «панами». Це приблизно відповідає нашому уявленню про середню чисельність імен в одному записі, але не має ніякої джерельної вартості. Цей поділ запроваджено через 120 – 170 років після записів ПС, і писар ВС не мав про ці роди ніякої додаткової інформації понад те, що записано в ПС.

Це – тільки основні прийоми переробки давнього синодика при переписування, а є ще й дрібніші, другорядні (див. розділ «Джерела» роботи про ВС). Понад те, є ще випадкові описки.

Якщо для вивчення історіографії ці викривлення не мають значення (і більше того – самі є предметом студій), то для джерельного значення історичної частини синодика вони є нищівними.

Рекомендація полягає в тому, щоб ніколи не використовувати даних історичної частини, для яких ми не маємо первісних текстів.

Синодик і літопис

Існує думка, буцімто для складання літописів використовувались в якості джерел також синодики.

Мушу **категорично заперечити**: це не так. Ми не маємо жодного випадку, щоб у літописах були сліди використання поминальних записів синодиків, і тим більше не маємо жодного синодика, текст якого був би первинним по відношенню до літописів.

Натомість ми маємо цілком виразні випадки, коли текст літопису є первинним щодо синодика. Найбільш яскравий приклад – перелік загиблих у битві на Ворсклі, внесений до Введенського синодика. Цей перелік походить з літописної «Повісті про битву на Ворсклі» і є настільки варіативним її елементом, що ми можемо твердо встановити конкретний список літопису, з якого його запозичено. Як встановив О. Кузьмук і як підтвердив мій аналіз, це був літопис Рачинського (Лит5Л).

Більше того, при складанні Введенського синодика активно використані переліки митрополитів і єпископів, які додавались як довідкові статті до великоруських літописів. В усіх випадках такої залежності ми бачили, що перелік єпископів спинявся на тому імені, котре стояло останнім у джерелі, і ніколи ці переліки не доповнювались пізнішими іменами (між кінцем джерела і часом укладання ВС).

Разом з тим ніде в синодиках не видно виразної систематичної роботи над літописом, навіть таким, який напевно був у руках писаря. Ніде ми не бачимо послідовного переносу імен з літопису до синодика. Ми не знаємо, якими міркуваннями керувався при цьому писар синодика, але мусимо рахуватись з наочним фактом.

Тут треба виразно застерегти, що сказане про співвідношення синодиків та літописів стосується українських синодиків, а не великоруських. У великоруських літописах ми зустрічаємо переліки загиблих у битвах, котрі подібні до поминальних, але досі не виявлено жодного синодика, котрий був би виразно первинним по відношенню до цих літописних переліків. Тому походження їх може бути й інакшим, наприклад, перелік убитих складався під час походу (по-сучасному – у польовому штабі) а потім міг використовуватись як для складання літопису, так і для поминання.

Це питання щодо великоруського матеріалу вимагає глибшого дослідження.

Іменослов

Синодики, надто їх поточні частини, є першорядним джерелом для дослідження іменослова, або, по-науковому, антропоніміки.

По-перше, їх дані відносно надійно датовані, що відкриває можливість стежити за змінами іменослову у часі.

По-друге, вони до певної міри мають географічну прив’язку, і тому можливі дослідження регіональної специфіки іменослова.

По-третє, синодики дають певну соціальну стратифікацію імен, принаймні групи князів, ченців та нетитулованих осіб виділяються цілком об’єктивно. Це дає можливість досліджувати уподобання імен для різних соціальних груп.

По-четверте, синодики дають масовий матеріал (в Печерському синодику я нарахував понад 14 тис. імен, у Введенському – понад 17 тис.), що дає можливість для надійних статистичних висновків.

По-п’яте, в синодиках ми маємо масу імен жінок, чого не дають інші категорії джерел, котрі згадують переважно чоловіків.

Тільки реєстр 1649 року має перевагу над синодиками щодо масовості, хронологічної та географічної певності, але й він не містить жіночих імен. (Але містить прізвища, що теж дуже важливо на тлі відносно малого числа прізвищ у синодиках.)

Таким чином, синодики є першорядним джерелом для досліджень іменослову (що відзначив, зокрема, С. Голубев у 1891 р.), і мені цілком незрозуміло, чому наші філологи пильно займаються іменами з реєстру 1649 р., а не цікавляться синодиками.

Я, звісно, ніякий не філолог, і мої спостереження над іменословами ПС та ВС – тільки початок студій. Наприклад, Печерський синодик у плані соціальної структури іменослова показує таку картину:

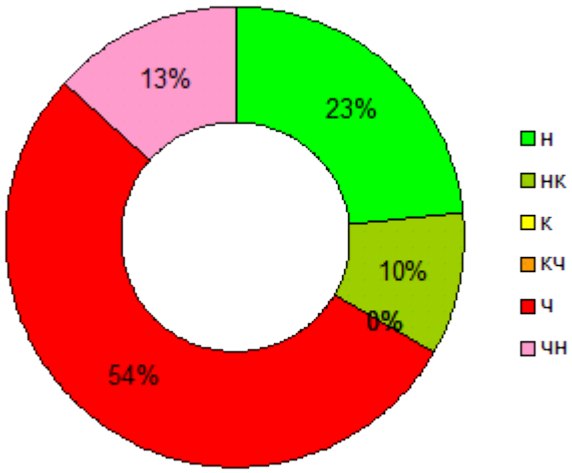

Перетин чоловічих імен різних станів

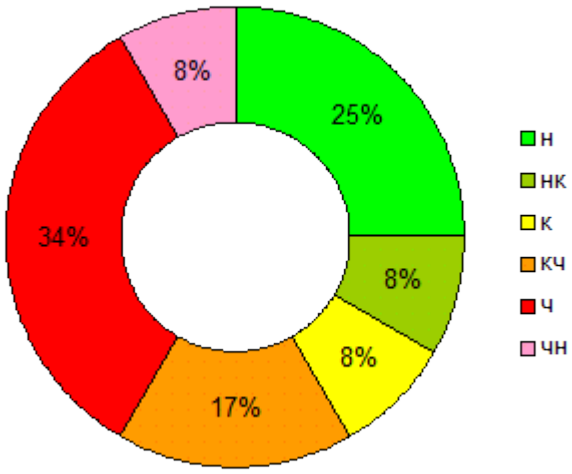

Перетин жіночих імен різних станів

(Тут **н** – нетитуловані імена, **нк** – нетитуловані або князівські, **к** – князівські, **кч** – князівські або чернечі, **ч** – чернечі, **чн** – чернечі або нетитуловані імена.)

Ми бачимо з цих діаграм, що чернечі імена, як чоловічі, так і жіночі, досить виразно відрізняються від імен світських осіб. Можна відзначити практично повне зникнення монопольно-князівських імен – іменослов князів розчинився в загальному іменослові нетитулованих світських осіб.

Порівняння із Введенським синодиком показує, що іменослови світських осіб (чоловічі та жіночі) зазнають поступових, еволюційних змін: частина імен, популярних у ПС, переходить у розряд менш популярних, натомість в число найпопулярніших входять нові імена, котрі у ПС були менше вживаними.

Натомість іменослови ченців та особливо черниць у ВС зазнають значного поповнення проти ПС. Якщо у ПС ми маємо 150 різних імен ченців, то у ВС – 196, а черниць відповідно 51 та 123. Дуже показовим явищем, зафіксованим у ВС, є масове утворення імен черниць від чоловічих чернечих імен (*Авксентія, Діонісія, Мартирія* і т. д.).

Тепер залишається зрозуміти, що це значить, про які зміни у свідомості людей свідчить. Це – питання спеціальних студій, для яких не зашкодило би уміння будувати діаграми і визначати медіану розподілу.

Соціологія

Для соціологічних студій певний інтерес становить поточна частина синодиків. В історичній частині, як ми бачили на прикладі запозичень у Введенському синодику з Печерського синодика, записи профільтровані, відібрано тільки князів та панів. Звичайно, і такі дані можуть становити певний інтерес, якщо дослідник розуміє, що має справу з цілеспрямованою вибіркою, і знає, що з цим робити.

Соціальна термінологія синодиків дуже обмежена. Об’єктивно можна виділити групи князів, ченців та частково – білого духовенства. Групу панів можна виділити тільки умовно, на підставі заголовків розділів, але хто із записаних після такого заголовку – пан, а хто – ні, синодики не показують. Інших соціальних термінів, відомих нам з інших джерел, синодики просто не знають. Зокрема, ми не побачимо там ані *шляхти*, ні *селян*. Група *козаків* представлена у Введенському синодику дуже слабо, в чому можна добачати нехіть ченців Печерської лаври до них. Зрештою, як і для панів, синодики не дають вказівки, хто із записаних в «козацьких розділах» був козаком, а хто – ні.

В Печерському синодику ми маємо на 14 316 вписаних імен 769 князів та 998 духовних осіб (білого та чорного духовенства разом), що становить відповідно 5.4 % та 7 %. Безумовно, відсоток обох соціальних груп тут дуже завищений, оскільки

представники вищих соціальних шарів і більше цікавились порятунком своїх душ, і мали для цього більше можливостей.

А як ці пропорції виглядають у Введенському синодику? На 17 125 осіб ми маємо 1 236 князів (7.2 %) та 2 055 духовних осіб (12 %). Але ці дані – в цілому, по історичній та поточній частинах разом. Для історичної частини ми маємо на 2 983 особи 1 230 князів (41 %) та 457 духовних осів (15.3 %). А для поточної частини – на 14 142 осіб тільки 6 (шість!) князів, що становить 0.04 %, та 1 598 духовних осіб (11.3 %).

Сподіваюсь, цей контраст досить виразно показує, що дані історичної та поточної частин треба аналізувати окремо, а не складати в одну купу.

Разючі зміни в соціальній структурі суспільства, як воно відбилося в цих двох синодиках, не зводяться до одного тільки повного зникнення князів. Разом з князями зникла у ВС і категорія панів. А народ все ще сумнівається – чи було повстання Хмельницького революцією? [*Sysyn F.B.* War der Chmel'nyckyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Het'manstaates. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1995, Bd. 43, № 1, S. 1 – 18.]

Синодики містять деякі досить незначні дані для економічної історії. Зрідка в заголовках розділів зазначено професію чи службову посаду особи (дещо докладніше подано посади ченців Києво-Печерської лаври). Ці дані дуже бідні і ніяк не вичерпують реальної номенклатури професій, посад і титулів, котра побутувала на той час. Втім, і ці дані можуть на щось знадобитись – як доповнення до інших джерел.

Також надзвичайно скупими є випадкові згадки про внески на монастир, зроблені особами, що вписували своїх родичів. І ці внески переважно невеликі (можна вірити, що вони були істотними для тих мало заможних людей, котрі їх робили, але про ніякі «велетенські багатства», котрими буцімто володіли монастирі, вони не говорять). Рішуче немає ніяких подарунків нерухомої власності – земель, угідь, дворів, будівель – геть нічого.

Тут, треба думати, ми маємо дуже велику різницю між українськими та білоруськими синодиками, з одного боку, і великоруськими – з другого. У Великоросії монастирі мали вести, окрім синодиків, ще кормові та вкладні книги, куди записувались пожертвування осіб «на помин душі», тому всі ці книги (де вони реально збереглись) доцільно досліджувати в комплексі. Нічого подібного в українських монастирях ми не бачимо, і відповідно шляхи формування нерухомої власності монастирів були цілком різними.

В цілому для соціології синодики дають, здається, невелику поживу. Я, звісно, не соціолог і ці мої спостереження можуть бути хіба першими кроками в напрямку

використання даних синодиків для соціологічних досліджень. Можна думати, що досконаліші методи досліджень дадуть більші результати.

Поширені помилки

В цьому розділі будуть розглянути поширені в історичній науці думки відносно синодиків, і показано їх повну безпідставність, помилковість.

У синодиках не може бути вигаданих імен

Неправда. Якраз **можуть бути, і фактично є**. І то в немалій кількості, так що треба бути доктором історичних наук, щоб цього не помітити.

Вигадані патріархи: 4 імені патріархів записані у ВС, орієнтовно у 1655 році (розділ 266, блок 2). Як я не дошукувався, хто вони такі – нічого не зміг придумати. Звертався навіть до Віри Ченцової, котра знає про патріархів 17 ст. абсолютно все – і вона не може нічого порадити. Підкреслюю, йдеться не про якісь неймовірні глибини давнини, а про середину 17 ст.

Вигадані митрополити: уже в Печерському синодику маємо небувалого митрополита Галактіона (запис орієнтовно 1483 р.). Також у Введенському синодику (в 1654 р.) додано одразу 12 (дванадцять, мої любі!) небувалих митрополитів. Але й на цьому не кінець. В Любецькому синодику (орієнтовно в 1754 р.) записано ще 5 (п’ять, не не помилка набору!) київських митрополитів, котрих наука не знає і невідомо, куди їх притулити.

Вигадані єпископи: наші переліки єпископів до 15 ст. включно страждають великою неповнотою, але починаючи від 16 ст. ситуація поліпшується. Менше з тим, у Любецькому синодику маємо аж двох невідомих науці чернігівських архієпископів, записаних між діячами 18 ст. Двох, мої любі! І це в той час, коли петербурзький Синод контролював усі переміщення усіх духовних осіб, і знав про єпископів більше, ніж вони самі про себе знали.

Не знає наука єпископа Йосифа, вписаного до ВС орієнтовно в 1687 р. (ВС 1278-1), і так далі.

Вигадані царевичі: у ВС в 1654 р. записали небувалого царевича Іоана (розділ 39). Повторю: якби слава про поминання такого «надлишкового» царевича дійшла була до Москви, могла б вийти дуже неприємна політична справа, бо до самозванців там ставились із лютою серйозністю.

Любителі синодиків пишуть: «Не могло бути **свідомих** помилок». Відповідаю: свідомо чи несвідомо робились помилки, але вони робились, і ми маємо те, що маємо – тексти, зіпсовані помилками. Гіпотетична відсутність свідомих помилок (знав, собака, як правильно, і все одно вписав неправильно) нічого нам у джерелознавстві не допомагає. До того ж щодо «Переліку князя Костянтина» можна бути цілком певним, що його автор трансформував історичних осіб цілком свідомо.

У синодиках не можуть повторятись ті самі імена

Неправда. Якраз **можуть повторюватись і фактично досить часто повторюються**.

Наприклад, у Печерському синодику князь Семен Олелькович згаданий 5 (п’ять, мої любі) разів, і кожного разу так, що немає ніякого сумніву: це – безперечно він. Князь Іван Гольшанський теж згаданий 5 разів – три рази безспірно і щодо двох випадків маю сумніви. Навіть маловідомий князь Фома Трубецькой – і той згаданий три рази.

У Введенському синодику три рази згадано московського великого князя Василя 3-го, і також три рази – царицю Анастасію (дружину царя Івана 4-го). Всі згадки – абсолютно безспірні.

Але це все дрібниці у порівнянні із повторами цілих **блоків імен**. Так, блок 38 князівських імен із ПС 373 вписаний у ВС двічи – один раз у розділі 32 (князі Острозькі), а вдруге у розділі 50 (князі Вишневецькі).

І в інших місцях ВС маємо цілі продубльовані розділи: так, розділ ПС 259 вписано у ВС як розділ 134 і потім ще раз як розділ 253; розділ ПС 284 – як ВС 143 та ВС 254; розділ ПС 281 – як ВС 141 та ВС 255.

Багато – то не шкодить, аби не було мало!

Записи синодиків велись у хронологічному порядку

В такому загальному формулюванні це твердження невірне. А що вірне?

В поточній частині синодиків хронологічна послідовність від раніших записів до пізніших більш-менш зберігається, за винятком відзначених вище відскоків до значно давніших записів. Тому можна **орієнтовно** вважати, що тут має місце хронологічне упорядкування.

Для історичної частини синодиків ніякого хронологічного упорядкування розділів немає й бути не може, бо вони упорядковані за чинами суспільної ієрархії. (І тут треба бути доктором історичних наук, щоб цього не помітити. От ніхто й не помітив.)

Що ж стосується упорядкування імен всередині одного розділу, то воно може бути, а може й не бути. Наприклад, перелік київських митрополитів у ВС має численні перебивки хронології:

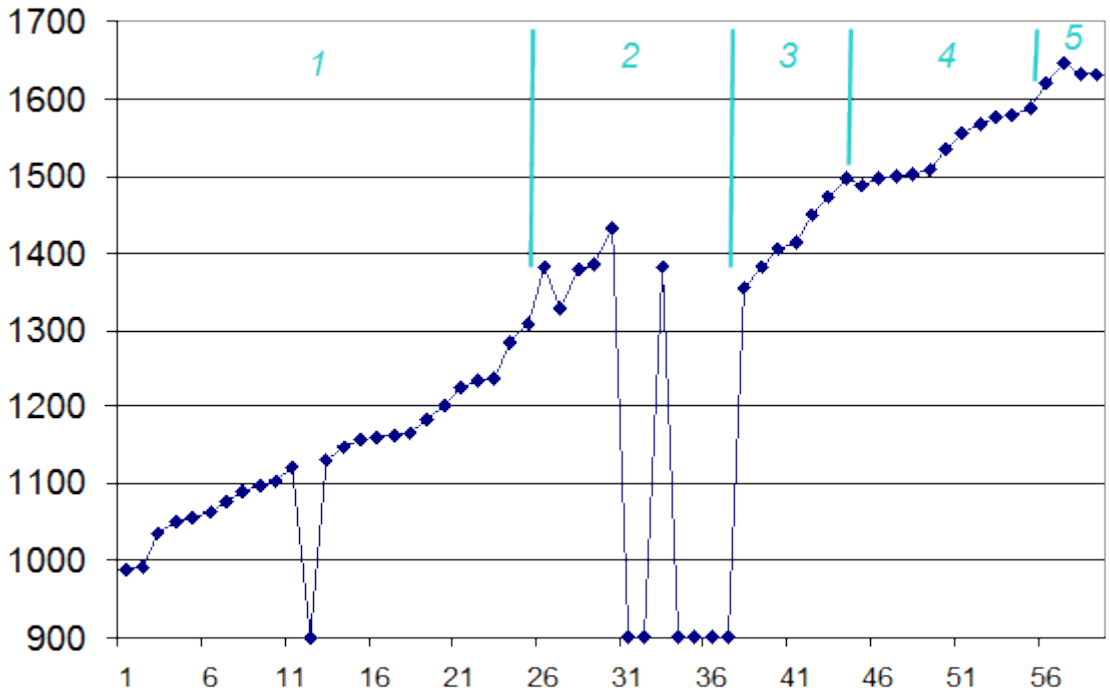

Хронологія київських митрополитів за Введенським синодиком

Ще гірше стоїть справа у Любецькому синодику. Там є перелік московських патріархів – повний але без ніякого натяку на хронологічне упорядкування. Навіть останній за часом правління патріарх Адріан потрапив у середину переліку, хоча від дня його смерті пройшло тільки півстоліття. Висновок простий: навіть у середині 18 ст. писарі синодиків не мали ніякого поняття про хронологію і переписували імена в тому порядку, в якому вони стояли в їх джерелах.

Отже, у загальному випадку, коли ми не маємо твердих підстав для хронології, послідовність імен у розділах / блоках синодиків нам **нічого не дає**. Заперечувати це безглуздо, з цим треба змиритись і надалі рахуватись.

Синодики містять інформацію з дуже давніх часів

І це твердження в такому загальному формулюванні невірне.

Поточні частини синодиків, як ми бачили, типово мають глибину пам’яті не більше 25 років (у 50 % менше), а максимальна глибина пам’яті сягає 100 – 120 років.

В історичній частині можуть бути розділи, які сягають навіть 4 ст. (глибина пам’яті близько 1300 років, як у переліку константинопольських патріархів у ВС), але це – наслідок використання письмових джерел. Синодики не є й не могли бути тут першоджерелом, і такі розділи становлять інтерес виключно з точки зору історіографії: як писар синодика упорався із переписуванням своїх джерел, чи намагався його редагувати / доповнювати і т. д.

Найдавніші українські синодики походять з кінця 15 ст. (окрім дослідженого мною Печерського синодика, це Городищенський синодик, розпочатий в 1484 р. [Pomianyk of Horodysche : 1484. – Winnipeg : 1962. – 54 p. На жаль, там подано

факсимільну копію тільки початкових сторінок, а 9 / 10 обсягу ще чекають, поки ним хтось зацікавиться]). В цих синодиках немає **жодного князя** з часів Київської Русі (окрім святого князя Володимира, про існування якого неважко було довідатись із місяцеслова, Пролога чи Мінеї).

Після цього історія (за Печерським синодиком) починається заново – з Ольгерда, якого, повторюся, вписано як буцімто-православного – «оплошно и не справясь с делом».

Ніяких давніших князів ні один синодик просто не знає, і ми навіть нині не маємо ніяких позитивних даних, що в давньоруський час синодики взагалі існували. Більше того, велика різниця у способі ведення синодиків українських і білоруських, з одного боку, і великоруських – з другого, показує дуже виразно, що ці традиції формувались незалежно, а не були слідуванням якомусь усталеному давньому зразку.

Записи князів (власне, правителів) 11 – 15 ст. у Введенському синодику мають джерелом московські генеалогічні записи, котрі, у свою чергу, є скороченням відомих нам літописів і загалом не викликають заперечень. Але такі записи – повторюся – з'являються в синодиках там і тоді, де й коли з'являються оці списки з офіційного московського джерела.

Записи синодиків велись у порядку генеалогічного старшинства, або Синодики – важливе генеалогічне джерело

Неправда. **Нічого корисного для генеалогії синодики не містять**.

Окрім уже відзначених переліків правителів з офіційного московського джерела, жоден інший розділ, який піддається хоч трохи розшифровці, не показує ніякого генеалогічного упорядкування – ані від предків до нащадків, ані від нащадків до предків.

Писарі синодиків просто не розуміли, що таке генеалогічне упорядкування і навіщо воно їм (і богу як слухачу поминальних записів) потрібно. Не розуміли цього і самі князі, до яких власне ми можемо прикладати поняття «генеалогія». Перший «наш» (власне, білоруський) генеалогічний запис належить князям Одинцевичам і походить в 1519 року. З нього можна побудувати генеалогічне дерево, але в Печерським синодик потрапили тільки його уламки (і то за умови, що будуть прийняті мої гіпотетичні ототожнення). Але навіть якщо ці припущення прийняти, ми бачимо в ПС чистий хаос:

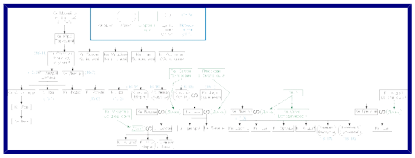

Генеалогія князів Одинцевичів (за Супрасльським рукописом)

Наступні генеалогії «наших» князів походить із 17 ст., не раніше, і виникли під католицьким впливом, коли новоявлені ренегати православія потребували «легітимації» свого становища серед католиків. Ніякі синодики тут їм допомогти не могли, і для побудови оцих генеалогій не використовувались.

Можна сказати й гірше: «генеалогічна інформація» із синодиків здатна дезорієнтувати дослідників. Так, у Введенському синодику ми маємо приписки невідомою рукою до переліку князів Острозьких (ВС 32-37 і далі). Приписки подають генеалогічне відношення названих у ВС князів до князя К. І. Острозького (дід, брат, дядько і т. д.). Із 6 приписок тільки 2 правильних, а 4 помилкових: К. І. Острозький не мав брата Іоана (32-46), ані дядька Федора (32-55), ані діда Олексія (32-41; такого імені в роду Острозьких взагалі не було). І прадіда Данила (32-37) – теж не мав.

Тепер маємо дві можливості: або довіритись синодику і додати до генеалогічного древа оцих князів, невідомих з інших джерел, або відкинути ці приписки як некомпетентні. Але вигадувати зайвих князів без видимої потреби нам заборонив ще Вільям Оккам у далекому 14 столітті, тому залишається відкинути вказівки синодика як помилкові й не обізнані зі справою.

Синодики містять унікальну генеалогічну інформацію

Неправда. **Те, що у синодиках є генеалогічного – не унікальне, а те, що є унікального – не генеалогічне**.

В усіх спробах ототожнення князів із синодиків я керувався довідником Юзефа Вольфа [*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895. – 698 s.], пильнуючи тільки, щоб не попастись на «інформацію», котра сама походить із досліджуваного синодика. В усіх успішних спробах ототожнення князів рух йшов тільки в одному напрямку: від довідника (основаного на документальних даних) до синодика, і ніколи – навпаки.

Жодного разу жоден синодик не допоміг з ототожненням осіб – з тієї простої причини, що потрібна нам «паспортна інформація» писарів синодиків не цікавила, а те, що цікавило і було записано – і так відомо з документів, більше і надійніше, ніж із синодиків.

Отак стоїть справа із генеалогічними даними – вони не унікальні і нічим в генеалогії допомогти не можуть.

Ще виразніше стоїть справа із унікальними даними. В ПС ми маємо, як уже згадано, 769 князів, із них тільки 101 ім’я можна вважати упевнено ототожненим, а ще 46 імен потребують припущень (більше або менше вірогідних). 622 імені залишаються неототожненими:

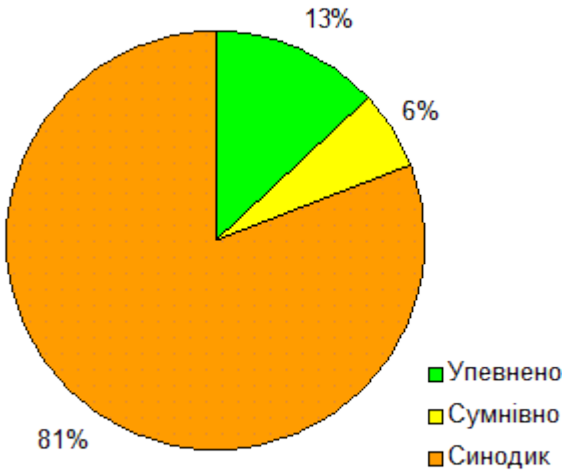

Розподіл князів Печерського синодика за класами інформативності

Отже, маємо 600 із гаком князівських імен – справді унікальних, бо не можемо зв'язати їх з повідомленнями інших джерел. Сумніватись в їх реальності не випадає, бо всі вони походить з поточної частини ПС, і справді неясно, навіщо б ініціаторам записів і писарям синодика їх вигадувати. Але куди їх тепер притулити? До якої генеалогії, до яких родів? «Кто они, куда их гонят?»

Відповідь дуже проста: ці унікальні дані не надаються до генеалогічної інтерпретації, і дослідники їх проминають мовчки. Так, Л. В. Войтович, розглядаючи Печерський синодик, включив тільки 325 князів, або 42 % [*Войтович Л. В.* Князівські династії східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). – Льв.: 2000 р., Розділ 1.9 «Києво-Печерський пом'яник. Спроба ідентифікації князівських імен»]. Моя перевірка його припущень показала, що у значному числі вони безпідставні, але щодо 58 % князів він не зробив навіть таких припущень.

Серед цих зайвих, нікому не потрібних князів трапився і **князь Юрій Чернігівський**, записаний до ПС орієнтовно у 1490 – 1491 рр. (ПС 42-2-1). На кілька десятків вигаданих «чернігівських» князів у «Переліку князя Костянтина» прийшовся один реальний князь – і з тим невідомо що робити.

Єдиний виняток (на 30 тисяч імен, ще й з гаком) – запис княжни Марії (ПС 416-199), зроблений в 1530- роках. У приписці на полі вона названа дочкою князя Костянтина Острозького, і якщо покладатись на цю приписку, її місце в генеалогії цілком ясне. Можна думати, що вона померла маленькою (принаймні – безспірно незаміжньою), тому про неї не лишилось інших згадок.

Синодики подають точну генеалогічну інформацію

Неправда. **Часто ця інформація зазнає великих викривлень**.

Детальний перелік усіх спостережених викривлень тексту Печерського синодика при його переписування до Введенського синодика зібрано в розділі «Джерела» моєї роботи про Введенський синодик. Відзначу тут коротко:

1, при переписуванні пропускаються деякі імена князів.

2, при переписуванні може губитись титул *князь* і навпаки, цей титул може приписуватись нетитулованим особам. Рідко, але буває, і це надзвичайно прикро. Подібне трапляється і з *панами*: у ВС деякі роди названі панськими, котрі не мали цього титулу у ПС.

3, при переписуванні нерідко скорочуються і ті скупі біографічні дані, котрі все ж були у джерелі.

Синодики точно відображають склад записаних родів, або У синодиках не може бути авторських реконструкцій складу родів

Неправда. Якраз **можуть бути «реконструкції», і фактично вони є**.

Про це говориться в процитованому вище розділі «Джерела Введенського синодика», ту подаю тези:

1, кілька окремих записів одного князівського роду можуть об’єднуватись в один запис, із перекомпоновкою послідовності імен. При цій перекомпоновці пізніші князі можуть заскакувати перед ранішими князями, бо писар не мав уявлення про час їх життя і взагалі на нього не вважав (навіть якби знав).

2, князі невідомих родів можуть підшиватись під заголовки князівських родів, зазначені вище по тексту.

3, князі з відомих родів (виділених окремими заголовками) також можуть підшиватись до інших родів, не зважаючи на заголовки.

Отже, застереження С. Веселовського повністю підтверджуються, і ми, розглядаючи історичні частини синодиків, переважно не знаємо, що й наскільки там викривлено. Ясно тільки, що почувався при переписуванні досить вільно і давав джерельному матеріалу такий лад, який відповідав його уявленню про синодик. Звичайно, уявити собі вигляд первісної будівлі, маючи нову будівлю з тих самих цеглин, досить важко.

У синодиках обов’язково записані батьки ініціаторів записів

В такій категоричній формі це неправда. Записи синодиків **можуть містити імена батьків, а можуть і не містити їх**.

Рясний матеріал для цього дає Введенський синодик, у заголовках розділів якого часто ініціатори записів часто названі по-батькові. І оцього імені батька ми часто не бачимо в поминальному переліку.

Найбільш показовий випадок – запис князя Федора Федоровича Волконського (ВС 78), зроблений в 1654 р. В ньому ми не бачимо імені батька – князя Федора Петрович волконського, який помер у 1630 році. У поминальному записі взагалі немає

жодного *князя Федора*! Тобто нема навіть підстав для припущень – це «той» Федір чи «не той».

Чому з'являлись такі записи – я не знаю, але їх наявність ясно показує, що ми погано розуміємо мотиви, котрими керувались ініціатори записів при формуванні переліків імен. І тому апріорні припущення – «в поминальному записі повинні бути такі особи» або «в поминальному записі не може бути таких осіб» – є дуже слабкими, і краще обходитись без них.

У синодиках записували тільки померлих

В такій категоричній формі це неправда. Записані особи **можуть бути померлими, а можуть бути і живими** на момент внесення запису до синодика.

У Введенському синодику трапляються записи імен батьків «і чад їх» або «і всіх родичів їх» – серед яких можуть бути і живі. Нарешті, трапилась і формула «о здравии» (ВС 871-2).

Найбільш виразний приклад дає запис Дмитра Туптала (майбутнього ростовського митрополита, ВС 1312), зроблений 17 червня 1688 року (пряма дата в тексті, зауважу, котра до того ж узгоджується з часом перебування Дмитра в Києво-Печерській лаврі). Там записані імена *Сави, Марії та Олександри*, котрі співпадають з іменами його батька, матері і старшої сестри. Всі вони на момент запису були живі і мешкали в Києві, тобто Дмитро про це знав.

Як же тепер зрозуміти цей запис? Може, тут згадані якісь *інший Сава*, *інша Марія* та *інша Олександра* – не ті його найближчі родичі, котрих ми знаємо з інших джерел? Бритва Оккама вимагає відкинути це припущення. Залишається допустити, що до синодика вписано поминання живих людей. І при цьому формула запису ніяк не відрізняється від традиційного поминання померлих, та й запис зробила людина освічена, письменна, до того ж ігумен монастиря, тобто людина, котра знала, кого личить, а кого не личить записувати до синодика. Тут уже згадувати оповідання А. П. Чехова «Каниτель» не випадає.

Звичайно, переважна частина вписаних до синодиків імен належала людям, уже покійним на момент запису, але ця статистична перевага нічого не допомагає у випадку, коли ми розглядаємо одне конкретне ім'я. А між тим на аксіомі «записаний до синодика = померлий» будується вся хронологія синодиків!

У синодиках записували тільки православних

Неправда. Могли **записувати католиків, і фактично записували**.

Наприклад, у Печерському синодику вписано католика – великого князя Вітовта (ПС 9-3). Правда, пізніше це ім'я вишкрябали, але для нас це не має значення. Поруч записано ім'я язичника Ольгерда, якому задля благопристойності вигадали

«християнське ім’я». Чи це фальсифікація свідома, чи несвідома – не має значення, бо це – фальсифікація.

У Введенському синодику записано князя Ієремію Михайловича Вишневецького (ВС 70-7) – не просто собі католика, але ренегата православія, зрадника вірі батьків і запеклого ненависника усіх православних. Немало там й інших католиків.

Тому з одного тільки факту запису до православного синодика ми не можемо робити категоричного висновку про православну віру записаної особи – потрібні додаткові свідчення за або проти.

За запис до синодика обов’язково робились внески на монастир, або Ведення синодиків було джерелом прибутків монастиря

В такій категоричній формі це неправда.

Тут треба розрізняти синодики великоруські, для яких подекуди є супровідний матеріал у вигляді «вкладних» та «кормових» книг, і українські та білоруські синодики, де такі додаткові книги не велися.

Практика розподілу записів між синодиками, вкладними та кормовими книгами була затверджена Стоглавим собором 1551 р., але навіть в Московській державі вона не була запроваджена повністю – ані територіально, ані по суті. Мабуть, така складна система була по плечу тільки найбільшим монастирям і столичним соборам.

Але для православних земель під владою Литви і Польщі ці рішення не мали сили, і не видно ніяких слідів їх використання.

Записи матеріальних внесків на монастир у наших синодиках вкрай рідкісні, тому, залишаючись на грунті позитивних фактів, мусимо визнати, що такі внески робились вряди-годи, чисто випадково. Не треба уявляти собі, що цей запис супроводжувався чимось на зразок сучасного державного мита при оформленні нотаріального акту.

Більше того – ті внески, які записані в синодиках, переважно невеликі (за абсолютною вартістю, не за їх вагою для жертводавця – пригадаємо євангельську «лепту вдовиці») і зроблені переважно людьми нетитулованими, невідомими в історії. А от пожертв від людей заможних – князів та панів – якраз і не видно. Це знову змушує замислитись – у яких конкретних формах здійснювалась підтримка православної церкви з боку вищих шарів суспільства (в умовах іноземного та інославного панування).

Що ж стосується синодика як джерела доходів монастиря, то мені взагалі не ясно, на яких конкретних фактах оперто цей погляд. Ось доходи Михайлівського Золотоверхого монастиря:

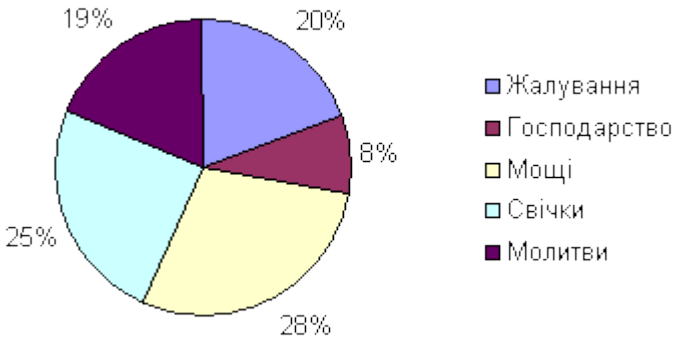

Структура доходів Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1864 р.

Як бачимо, **доходу від синодика тут взагалі немає** – хіба би він ховався у статті «Пожертвування», котра становила менше 2 % (тому й не показана на діаграмі). Так чи інакше, окремим рядком у структурі доходів синодик не виділено, і ми не маємо позитивних даних говорити, що колись було інакше.

«Перелік князя Костянтина»

Но совсем иная штука
Это – главный сабантуй.
А. Твардовский

З усіх матеріалів синодиків найбільшу славу зажив «Перелік князя Костянтина» (ПКК), або Любецький синодик (хоча ПКК становить лише частину цього синодика). Його дослідження – це справді «главный сабантуй» на тлі всіх описаних вище студій над синодиками, котрі більше як на «середній сабантуй» не тягнуть.

Дослідженню «Переліка князя Костянтина» я присвятив дві великі статті – «Список князів із Любецького синодика» (2015 р.) та розділ «Князі чернігівські» з роботи про Введенський синодик (2018 р.).

Тут повторю свої висновки коротко, в концентрованому вигляді.

1. Після публікації книги Р. Зотова [*Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб.: 1892 г.] усі наступні дослідники увірували у неї як у скрижаль, що впала безпосередньо з неба і містить абсолютну істину. Все, що сказано у Зотова, сприймалось цілком і повністю, без найменшої критики. На усі його твердження посилались як на першоджерело.

2. Моя перевірка побудов Р. Зотова показала, що така довіра не має підстав. Книга сповнена різних фантазій та неймовірних припущень, і окремі слушні міркування просто тонуть і цій масі базгранини.

3. Я не рекомендую користуватись книгою Р. Зотова, натомість раджу користуватись моїми спостереженнями, які теж, ясна річ, слід сприймати критично.

4. Найкращий і найдавніший список ПКК походить із Введенського синодика (1654 р.), але він носить явні сліди католицького впливу, внесені у Києві в середині 17 ст.

5. Протограф ПКК, можна припускати, був складений у Москві в 1550-х роках. Первісно він не призначався для синодика і не був поминальним переліком.

6. ПКК складається з кількох частин (орієнтовно 5 – 6), але їх границі не можна встановити з певністю.

7. Для складання ПКК використано деякі письмові джерела, доступні тільки в Москві, але не використано жоден з відомих нам літописів.

8. Титул «великий князь» у ПКК застосовується у відповідності до історіографічної норми 16 ст., і **не можна вважати його історичним джерелом**.

9. Титули територіальних князів (зокрема «чернігівський князь») застосовуються у ПКК довільно, зокрема, щодо таких осіб, котрі ніякого стосунку до Чернігова ніколи не мали. Ці територіальні титули відображають уявлення автора ПКК і **не можуть бути джерелом**.

10. Імена княгинь, розсипані у ПКК, **слід вважати авторською фантазією** (за нечисленними випадками, коли ці імена підтверджені іншими джерелами).

11. Усі записи при чернецтво князів у ПКК є **авторськими вигадками**.

12. У парах «світське ім’я + християнське ім’я» в ПКК останні **треба вважати авторськими вигадками** (за нечисленними випадками, коли ці імена підтверджені іншими джерелами).

13. У ПКК виразно простежується тенденція – відкидати реальних брянських та сіверських князів і всіляко поповнювати корпорацію «чернігівських князів».

14. В цілому ПКК, проявляючи певний інтерес до минулого Чернігівщини, показує крайню некомпетентність автора. Треба чітко усвідомити: **дані ПКК не можна сумістити з даними відомих нам літописів**. Отже, або ми приймаємо як джерело ПКК і відкидаємо всі літописи, або приймаємо літописні дані і відкидаємо ПКК. Немає сумніву, що правильним є останній варіант.

15. ПКК може становити цікавіть для московської історіографії 16 ст., але не може і не повинен використовуватись як історичне джерело для реконструкції подій та осіб 11 – 15 ст.

Висновки

З нашого огляду різних сторін джерельної вартості синодиків випливає: недоліком попередніх спроб її оцінки був узагальнений, недиференційований підхід до «синодиків взагалі».

Між тим немає майже ні одного твердження, котре було би однозначно справедливим для всіх синодиків, і всіх структурних частин окремого синодика.

Перш за все, необхідно розділяти синодики українські і білоруські, з одного боку, і великоруські – з другого боку. У практиці їх ведення дуже мало спільного.

Далі, в синодиках треба розрізняти історичну та поточну частини, котрі потребують різних прийомів дослідження і мають різну джерельну вартість.

Це можна показати в наступній таблиці.

Відносна джерельна вартість синодиків

Напрямок досліджень	Історична частина синодиків	Поточна частина синодиків
Історія конкретних подій	ніяка	незначна
Генеалогія	ніяка	незначна
Демографія	ніяка	можлива (потрібна розробка методики)
Історична географія	незначна	середня
Соціологія	незначна	незначна
Історія релігійних уявлень	можлива	можлива
Антропоніміка	значна	дуже значна
Історіографія	велика	ніяка

Подальші студії над синодиками потребують, на мою думку:

1, складання повної бібліографії синодиків, як рукописних, так і опублікованих;

2, публікацію усіх виявлених рукописів, благо при наявності сканерів для цього не потрібно великих розумових зусиль;

3, систематичного дослідження найцікавіших текстів (у стилі моїх досліджень Печерського та Введенського синодиків, або у кращому стилі);

4, проведення порівняльного аналізу, виявлення спільного і особливого у синодиках різних регіонів православного світу, також порівняння із католицькою традицією.